

МРНТИ 16.01.09

Е.З. Қажыбек

Халықаралық Түріктану Орталығы, ф.ғ.д., проф.

«ҚҰТАДҒУ БІЛІК» ЗАМАНЫ МЕН ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. «Құтадғу білік» заманы мен тілдік ерекшеліктері» атты мақалада Жүсіп Баласағұн дәуіріндегі газневилер, саманилер, қараханлылар, селжүктер және қарақытайлардың арасындағы байланыстары, сол дәуірдің ұлы ғұламалары мен тарихи география мәселелері қарастырылады. Түркі халықтарының баға жетпес шығармасының кейбір ерекшеліктеріне назар аударылады. Соңында салыстырмалы түрде – «Құтадғу білік» тілі, түрікше және қазақша қысқаша сөздік- кестесі ұсынылады. Нәтижесінде, орта ғасыр ескерткіші мен кейбір қазіргі тілдер арасында едәуір жақындықтар анықталады.

Тірек сөздер: қолжазба, сөздік, тарихи география, салыстырмалы сөздік, орта ғасыр ескерткіштері, түркі тілдері.

Е.З. Қажыбек

Международный центр тюркологии, д.ф.н., проф.

ЭПОХА И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ «КУТАДГУ БИЛИГ»

Аннотация. В статье «Эпоха и языковые особенности «Кутадгу билиг» рассматриваются взаимосвязи газневидов, саманидов, караханидов, селджуков и каракитаев эпохи Юсуфа Баласагуна, великие ученые того периода и некоторые вопросы исторической географии. Уделяется внимание некоторым особенностям бесценного памятника тюркских народов. В конце приводится краткий сопоставительный словарь в виде таблицы слов из «Кутадгу билиг» на турецком и казахском языках. В итоге, выявляется большое количество параллелей между языком средневекового памятника и некоторыми современными языками.

Ключевые слова: рукопись, словарь, историческая география, сравнительный словарь, средневековые памятники, тюркские языки.

E. Z. Kazhybek

International Center of Turkology, Doctor of Philology, Prof.

THE ERA AND LANGUAGE FEATURES OF «KUTADGU BILIG»

Annotation. The article «The Epoch and Language features of «Kutadgu Bilig» explores the interrelations among Ghaznevids, Samanids, Karakhanids, Seljuks and Karakitais dynasties, famous public figures of Yusuf Balasagun's time of life, as well as several issues of historical geography. Attention is paid to peculiarities of inestimable monument of Turkic people. Brief comparative vocabulary in the form of table of words from «Kutadgu Bilig» in the Turkish and Kazakh languages is given at the end. As a result, many parallels between the language of the

medieval monument and some modern languages are revealed.

Keywords: manuscript, dictionary, historical geography, comparative dictionary, medieval monuments, Turkic languages.

Отандық тарихымызда орта ғасырдың алғашқы кезеңі адамзаттық, әлемдік өредегі ұлы даңғайыр тұлғаларға өте бай заман болған. Осы орайда, бірден басынан басын ашып алуды қажет ететін маңызды мәселе – бүгінгі жағрафиялық картамызды тарихымыздың әр қилы ұрымтал тұстарына байланысты түрлі өзге тарихи карталарымен салғастыра берудің ешқашан нәтижелі ғылыми тұжырым бермейтіндігі. Мұндай ойдың жосығы, әсіресе, Жүсіп Баласағұнға байланысты тақырыптарға ден қойғанда нақтылана түседі. Дәлірек айтсақ, кейбір өзге ұлт және қазақ ғалымдарының ғылыми зерттеу мақсаттары осындай келеңсіз сарындарға ауытқи бастағаны, құптарлық тірлік емес дегіміз келеді.

Сейхүн мен Жейхүн – Әму мен Сыр дариялары бағытын өзгертпей, сол бұрынғы арнасымен ағып жатқанына қарамастан – Қорқыт атаның мазарлары Түрікменстанда, Әзірбайжанда, Түркияда да табылып, зиярат орнына айналғаны заңды нәрсе. Осындай фактілерге бола бас ауыртудың қажеті жоқ, керісінше, оларға қуанған абзал. Мысалы, Қожа Ахмет Йассауиді еске алғанда «ұлы тұлғалар бір жерде туылып, көп жерде өледі» деген нақыл сөз ойға оралады. Осы пайымға тоқтаған болсақ, мысал үшін айтайын, мына көрші қырғыздарымызда тағы да бір көне Арыстан баб мазары бар екеніне таңданбауымыз керек.

Ақиқатында, шын ғалымдар осындай фактілерге сүйене әрі сүйсіне ғылыми тұрғыдан қарап, оларды біздің ортақтығымыздың, туыстығымыздың, бірлігіміздің нышаны деп танығаны абзал. Ұлы бабаларымыздың барша ұрпаққа бірдей жақын, бірдей ыстық, бірдей мақтаныш екенін әсте бір сәтке де ұмытпағанымыз – әдістемелік тұрғысынан ең дұрыс жол.

Бұл тұрғыдан келгенде, әрине, осындай ірі тақырыптарды түркі халықтарының ғалымдары тек қана ортақтаса зерттегені сенім ұялатары аян. Және де, ең маңыздысы, басты мақсаты бөлінушілікке емес – бірігушілікке, ұйымдасуға, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруға» негізделуі керек.

Ал, қасиетті ата-бабаларымыздың асыл аманаты – бізге қалдырған жерін, тарихи жағрафияны қарастырғанда, кемінде Қазақ хандығы, яғни Дешті Қыпшақ дәуіріндегі қарымды, дәлірек айтсақ, қазіргі оңтүстік Украина мен оңтүстік Ресей, Орал мен Еділ бойы, Қырым және Кавказ, Орта және Орталық Азия, Қытайдың жартысына жуығы, Сібір мен Иранның сүбелі бөлігін, т.т. – осындай кең байтақ жерді зерттеу объектісі ішіне қамтуға мәжбүр боламыз.

Жүсіп Баласағұн бабамыздың рухани, интеллектуалдық, ғылыми ортасы қандай болғанын сырттай ғана бажайлап өту үшін тек қана сол тұста танымал болған біраз ірі тұлғаларды ағап өтсек те жеткілікті. Ерте орта ғасыр дәуірінің бетке ұстар зиялыларын тізбектеудің өзі біраз уақытты талап етеді. Есімі *алгоритм* деген математика терминіне негіз болған «Алгебраның атасы» аталған Мұхаммет әл-Хорезми (780 ж. шамасы – 850 ж. шамасы), математик, астроном, дәрігер, ботаник, минеролог, философ, теолог, музыкатанушы әрі тілші Әбу Насыр әл-Фараби (870 – 950), математик-астроном Әбүл-Уафа әл-Бұзжәни (940 ж.т.), физика, математика, астрономия, химия, философия, логика, медицина, музыка және ел басқару салалары бойынша іргелі еңбектермен танылған ғалым ойшыл Ибн Сина – Авиценна (980 ж.т.), астроном, математик, географ, философ, филолог, тарихшы, этнограф, дәрігер Әбурайхан Бируни (973 ж.т.), этнолингвист, диалектолог, тілші-тарихшы Махмұт Қашғарлы (1029 ж.т.), философ, математик, астроном және ақын Омар

Хайам (1048 ж.т.), сол заманның ғылымы мен білімі, өркениеті мен мәдениеті, парасаты мен зерденің ең жоғары шыңы әрі жиынтығы болған діннің, дінтану саласының атақты иллахиятшы ғұламалары әл-Әнсәрі әл-Харауи (1089 ж.ө.), әл-Ғазали (1058 – 1111), әл-Күшәйри (1072 ж.ө.), әз-Замахшари Фахр Хауаризм («Хорезм мақтаншы») (1075 – 1144), тірі кезінде «Екінші құдай» аталған Әбд әл-Қадыр әл-Жылани (1077 – 1166), атышулы Зийа әд-дін ас-Сухраурди (1097 – 1168) және көптеген басқа тұлғаларды атап өтуге болады.

Олардың әрқайсысын заман тудырғанын мойындай отырып, дей тұрғанмен, олардың әрқайсысы – өз заманын белгілі сала мен бағыт шеңберінде қалыптастыра білген ұлы ғұламалар десек, қателеспейміз. Жалғыз өзі өмір сүрген заманын ғана емес – адамзаттың болашақ дамуына даңғыл жол ашып берген ғұламалар олар.

Бұл ретте, Жүсіп Баласағұн мен Махмұт Қашғарлы еңбектерін ерекше атаған жөн. Екеуі де – таза филологиялық еңбектер. Әрқайсысы да өз саласы бойынша ірге қалаушы, бағыт-бағдар сілтеуші қасиеттерге ие туындылар. Екеуі де, екі автор, бір материалмен жұмыс істеген, іргелес, бірдей немесе бір-біріне жақын көрші өңірлерді аралаған, ортақ ортада өмір сүрген. Екеуі де сол заманның ғылымы мен білімінің тілі, арабша мен парсышаны терең меңгергеніне қарамастан, біреуі – қазіргі тілмен айтсақ, этнография-жағрафия-этнология-өлкетану-лингво-диалектологиялық сөздігін, екіншісі – энциклопедиялық алып дастанын – тайға таңба басқандай қылып, үлкен, бұрын-соңды дүние жүзінде еш болмаған хәлінде, тәптіштеп жазып, болашақ ұрпаққа өздерінің ана тілінде – туған түркі тілінде сыйлады.

«Құтадғу біліктегі» оқиға желісі бірталай елді мекен, жер-су атауларын қамтиды. Атап айтсақ, олар – Сыр мен Әму, Бұқара, Самарқан, Өзкент, Йаркент, Баласағұн, Алмалық, Тараз, Исфижәп (Сайрам), Шаш (Тәшкент), Мәуеранахр, Талас, Түркістан (Бағыс Түркістан), Қашғар, Балх, Хорасан, Хожент, Термез, Индия, Қытай, ж.б.

Этносаяси, әскери-жаугершілік факторларды назарға алсақ, жаңа ғана күшіне еніп, еркін саясат жүргізе бастаған селжүктер мен қарақытайлар қатарында, негізінен, шешуші рөл атқарған – газнелілер, саманилер және қараханлылардың өзара пәтуаласу немесе соғыса білу әрекеттері болғанға ұқсайды.

Тарихтан белгілі, сол заманғы бетке ұстар ірі тұлғалары, атап айтсақ, газнелілерден – Сеуік Тегін (996), атақты Махмұт хан (999 – 1030), оның бауыры Арыслан хан (1025 ж.ө.) және ұлдары Месұт (1041 ө.) және Мәудүт, Махмұттың екінші ұлы Мұхаммет, 1102 ж. Мауеранахрды басып алған Махмұттың немересі Қадырхан Жәбірейіл, ж.б., саманилерден – Нұх (997 ж.ө.) және Әбу Ыбрахим Ысмайыл (1005 ж.ө.), ал қараханлылар ішінен, бірінші, ең маңыздылары – Харун (993 ж.ө.), Насыр (1012-1013 ж.ө.), Тоған (1017 – 1018 ж.ө.), Самарқандты басқарған және кейін Қашғарда бүкіл Қарахан ханы болған Жүсіп Қадыр хан (1032 ж.ө.), оның ұлы және Қашғардағы тақ мұрагері Бұғра Тегін Сүлейман Арыслан хан (екі жорамал – 1034 немесе 1056 ж.ө.), Мәуеранахр ханы Әли Тегін және оны орнынан тайдырып, тағына отырған Жүсіп Қадыр ханның ұлы Йаған хан, Насырұлы Ыбраһім Бөрі Тегін хан ж.б.

Кезінде Түркияның ұлты татар классик ғалымы Рәшит Рахметі Арат байқағандай, Махмұт Қашғарлы ел мен жерді аралап, талай түрлі тайпаларды сипаттап, мемлекет сыртындағы жапсарлас халықтарға, кең жайылған жағрафияға назарын аударса, Жүсіп Баласағұн, керісінше, өзі отырған елін, халқы мен мемлекетін сырттан емес, іштен көркем суреттеп, баяндайды. Үстірт шолу жасап көрген жағдайда, Жүсіп шығармасы, негізінен, ресми ұлық-биліктің мемлекет басқару жүйесіне байланысты жәйттерге арналғандай болып көріну мүмкін. Сөйте тұра, мұқият зер салған ғалымға оның еңбегінің сол замандағы

барша қоғам, түрлі әлеуметтік және этникалық топтар туралы қыруар мол мәлімет бергеніне көз жеткізу қиын емес.

Жүсіптің еңбегінде «кәміл инсан», яғни толық, жан-жақты дамыған адам концепциясы және басқа осы типтес бағдарламалы ұстанымдарымен қатар, тағы да әр деңгейдегі түркі әлеміне тікелей байланысты және өте маңызды сан түрлі құнды деректері, әдет-ғұрып, этнографиялық фактілері көрінісін табады. Білім жолын қуу, оқу, жазуды білу және – жәй жазуды емес – әсем, көрікті, әдемі жазуды үйрену, бүкіл [sic! – Е.З.] бар әліпбилерді тану, бүкіл [sic! – Е.З.] тілдерді меңгеру, өлең-жыр жаза білу, оны да жәй емес – ең жоғары дәрежеде әсерлі етіп шығару, шешендік өнерін бойға сіңіру, математиканы (есеп-қисапты) және геометрияны білу, астрономиядан хабардар болу, медицинаны меңгеру, түс жоруды, т.б. сол заманға лайық ғылым мен білім салаларын терең білу – осының бәрі өзін сыйлайтын азаматқа парыз деп қорығады Баласағұни. Сонымен бірге, мұнымен шектелмей, түркі өміріне тән аң аулауды, бұған автор қосымша – бүркітпен (құспен) аң аулауды да әдейілеп қосады; ер жігіт міндетті түрде оқ ата білу керек, «чөген» және шахмат ойындарын шебер ойнауы тиісті дейді.

Осы орайда *чөген* деп көрсеткен ойын атауына келейік. Қазіргі заманның ең өркениетті деп саналатын елдерінде, Еуропада «патшалар ермегі» деп аталатын, ағылшын ханзадaları оны «британша әуестену» деп мақтан тұтатын, ақсүйек адамдардың, қалталылардың, аристократияның ең сүйікті ойыны боп есептелетін – «атты поло» екен. Атқа мінген екі топ адамдар қолдарына ұзын сойылшаларын (кдюшка) алып футбол ойнағандай бір допты қуалап кәдімгідей шауып жүріп ойнайтын ойын. Қазақ спорт зерттеушілері оның түпнұсқасы біздің көкпарға саяды деп жазып жүр. Алайда, бұл қате пікір. Ең ғажабы, осы «атты полонын» айнымаған көне түрі – түркі сахарасында IX-X ғасырлардың өзінде-ақ кең тарап, барша халықтың жақсы көретін ойынына айналғаны туралы дерек көп. Мұның ең бірінші керемет және бұлтартпас дәлелдерінің бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» ескерткішінде осы ойынды атап көрсеткені болып табылады. Бұл ойын оғыз түріктерде *чөген* түрінде де, *чевган* вариантында да әлі күнге дейін жақсы сақталған.

Бір шындықтың басы ашық, түркі халықтарының көкпары да, чөгені де уақыт сұрыптауынан өтіп, ежелгі замандардан бертінге дейін сол қалпында өзгермей жеткен ұлы түркі мәдениетінің жанға да, тәнге де, сәнге де жарасты, көз тартатын (зрелищный) ұлттық спорт, ойын-сауық түрлері.

Жалпы Жүсіп Баласағұнның білімі, ғылыми зердесі, энциклопедиялық парасаты жөнінде – бөлек әңгіме, бөлек тақырып арқауы етіп арнайы, жан-жанты қарастырған абзал. Жүсіп тек қана өз елінің, кең кеңістікке жайылған ұлы түрік жұртының ғана ғылымы мен білімін, мәдениеті мен әдебиетін терең меңгергендігін паш етумен шектелмей, сол заманның ең озық ғылым мен білімнің үлгілерімен, олар, әлбетте, сол дәуірде, негізінен араб пен парсы тілінде жазылғандығына ешкім күмән келтіре алмас, – солармен де терең және жан-жақты таныс екенін көрсетеді. Әрі-беріден соң, ісләм өркениеті салтанат құра бастаған заманда басқаша болу да мүмкін емес еді. Әйтсе де, осы тұрғыдан алғанда, Жүсіп Баласағұнның тағы бір керемет ерекшелігін, қасиетін атап өтпей болмайды. Ол – Жүсіп Баласағұнның бізге жеткен еңбегінде (ұлы шығарманың мазмұны мен шеберлігінен автордың бізге әзірше жете қоймаған көптеген басқа еңбектерді де дүниеге әкелгені анық аңғарылғандай) – мұсылман мәдениеті мен туған халқының төл мәдениетін, екеуін тоқайластырып, бір-біріне сәтті икемдей келе, сәйкестіруі.

Осы жерде арнайы атап, болашақ зерттеу жоспарларына кірсін деп, баса назар аударғым келіп отырған маңызды проблема – Жүсіп Баласағұн мен әл-Фарабидің өзара дүниетанымдық, рухани, идеялық байланысы туралы. Қос бабамыздың арасында тығыз

байланыс бар екенін, кезінде, жоғарыда аты аталған танымал түрік ғалымы Рәшит Арат жорамалдап айтып көрген еді. «Құтадғу білікті» бастан-аяқ оқып шыққан зерттеушіге автордың ісләм әлемінің алғашқы философтарының бірі, әмбебап ғалым әрі оның өзінің қандасы Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми мұрасымен таныс болғаны – еш күмән келтірмес мәселе. Шынтуайтына келсек, Жүсіп Баласағұн ұлы ұстазының ілімін, дінмен байланысты фәлсапалық қағидаларын, логика қисындары мен дүниетанымдық қағидағтарының (категорияларының) тереңдігі мен жан-жақтылығын – біздерден, мына осы бүгінгі зерттеуші ғалымдардан – әлдеқайда жетік әрі толыққанды білгеніне ешкім дау айта алмас деймін. Әл-Фарабиді Жүсіп Баласағұн біз сияқты сөздікпен немесе аудармадан оқымаған. Біздерге ұқсап, дінді сырттан бажайлап, тиіп-қашып, еркін бойлай алмай жүрген кейіпте ұққан емес – іштен зерттеп, жүрегімен және зердесімен қабылдап, кәусар бұлақтан сусынын төте қандыруға болмысы толық мұрсат берген. Оған жеткілікті дәлел – алдымыздағы алып шығармасы.

«Құтадғу біліктің» тағы бір ғажап қыры – ол жалпы адамзат қоғамына арналған, адамдардан құралған әр заманғы қоғамға тікелей қатысы бар сипатта жазылған, көкейкесті дүние. Ойымды сәл ашыңқырай түссем, Жүсіп Баласағұн өзінің уақытын қатты сынға алады. Замандас тұлғаларынан, олардың ой-пікір дәрежесі мен нақты іс-әрекеттерінен қатты қаймығып, ұялып, өкінгенін жасырмай, ашық айтады. Зарзаманның сарындары іспеттес, пәс, ұсақ, қараңғы пиғылдар шайырды қатты қажытып, ауыр күрсіндіреді. Ұлы ата-бабаларын еске алып, ойшыл ақын ағынан жарылады.

«Олардың [ата-бабалардың] нағыз адам болғанына шүбә жоқ қой.

Қиыны, солардың қасында мына бүгінгілерді кім деуіміз керек?

Оларды да, мейлі, адам қатарына енгізсек,

Ата-бабаларымыз олардың жанында періште болмай ма?» – дейді Жүсіп.

Осы сұрақ өткенге де, мына біздің бүгінгі осы заманымызға да қатысы толық бар сияқты емес пе, ағайын.

Қайталап айтайық, Фараби, Жүсіп, Махмұттардың ұлы қасиеті мен артықшылығы – олардың шын мәнінде және толықтай дінге берілгендігінде. Оның есесіне, олар жәй діндарлар емес еді. Олар, шын мәнінде, сауатты діндарлар, көзі ашық діндарлар, ғалым діндарлар болды. Керек болса, көп ғасырлардан кейін, кезінде Ньютон, Эйнштейн сияқты құдайға сенген адамдар іспеттес болды. Мына біздер (жалпы заман сипаты мағынасында айтып отырмын) сияқты болған жоқ. Шын діндар парасаты, Жүсіп Баласағұн айтқандай, «оның жақсылығы – жамағатқа көрсеткен игіліктерімен ғана өлшенбек». «Адамның асыл мұраты – жақсы атпен, сыйлы-абыройлы болып өлу. Және өлгеннен кейін де, ел ішінде жақсы атты болып қалу», – дейді Жүсіп.

Осындай ғана мақсатты алдына шамшырақ етіп жаққан қоғам мен мемлекет қалаған байлықтарына қол жеткізеді. Біздің мәңгілікке ұмтылған бағдарламаларымызға да жетіспей тұрғаны осындай сындарлы баптар емес пе...

«Құтадғу білік» екі дүниенің мәнін, адам, қоғам және биліктің арақатынасын, осы үштіктің әр сатысының – пенденің, қоғамның, патшаның уазипалары мен міндеттерін, өлім мен өмірдің мазмұнын, еңбек пен ғылым-білімнің, адалдық пен имандылықтың қасиеттерін егжей-тегжейлі мол мысал келтіре жан-жақты суреттеп сипаттайды.

Осы баға жетпес туындының ата-бабаларымыздың кіндік қаны тамған жерінде жазылғаны бұлтарпнас шындық болса да, өкінішке орай, әлі де бұл ғажап фактіні, біздер, тікелей сабақтасып өрбіген ұрпағы, өзіне тиісті қайтарымын, жан-жақты монографиялық зерттеу деңгейінде, әр сыры мен қырына байланысты арнайы зерттеулер топтамасы түрінде – жеке тілін, сыни нұсқатануын, этнографиясын, жағрафиясын, дінтануын, фәлсафасын, ел

басқару ғылымын, этикасын, поэтикасын, тарихын және басқа тақырыптарын, Баласағұн тумасы Жүсіптің өмірбаяны мен оның ортасы туралы жоспарлы әрі жүйелі түрде еңбекті жазу – түркі мемлекеттер алдындағы, олардың ғалымдары мен зиялы қауымы алдындағы кезек күттірмейтін міндеті. Әсіресе, Қазақстан мен қазақ зерттеушілеріне, қырғыз ағайындармен бірге – бұл тікелей перзенттік парыз, дереу ортақтаса қолға алынар ізгі ісі.

Осындай игілікті жұмыстың кішкентай бастамасы іспеттес жәй үстірт, тереңіне бармай-ақ, «Құтадғу біліктің» тіліне ғана аздап, екі тілдік салыстырма жасағандай болып, түрікше мен қазақшаға назарларыңызды аударып көрелік. Кейбір ерекше жақын тартып тұрған тұстары қыпшақтанушы ғалымдарға ой салары айқын. Тіпті, қазақ тілімен (қыпшақ тілдерімен) жақындығы соншалық, сөздердің сыртқы фонетикалық пішімінде де, мағынасында да – арада мың жылдық көне тарих жатса да – туыстығы, тұтастығы, бірлігі, егіздігі айқын менмұндалап тұр.

«Құтадғу білік» сөздері мен түрікшесі жоғарыда аты аталған Рәшит Арат еңбегінен алынды [3]. Осы жерде ғалымдардың ерекше назар аударатын мәселесі, «Құтадғу біліктегі» сөздердің қазақ тілімен айқын сәйкестік тапқан көрінісі – дәл осы сөздердің айнымас баламасы түрік тілінде кездеспегендінің әсте дәлелі болып қарастырылмаған абзал. Бұл принципті мәселе. Өйткені, шындығына келетін болсақ, әр түркі сөзі әр түркі тілінде, міндетті түрде, қазіргі қолданысында ма (активінде), одан тыс па (пассивінде), диалектілерінде ме, терминологиялық қорларында ма, ескірген сөздердің құрамында ма, басқа лексика-семантикалық топтарында ма – кездесуі, табылуы, пайда болуы – заңды әрі таңғаларлық нәрсе емес.

Дегенмен, шағын кестемізде қазіргі түрік тілінің қолданылмас қорына (пассивіне) өтіп кетіп, ұмыт қалғандай болған және, керісінше, қазақ тілінде күнделікті қолданыстағы (активіндегі) лексемалардың «Құтадғу білікте» өріп жүргені, әлбетте, ескерткіш тілінің қыпшақ-оғұз элементтерінің ара-салмағын жаңадан сарапқа салып, дәлірек бажайлауға жол ашады.

Түрік тілі бұл сөздерді басқа балама варианттарымен беретіні мәлім.

Атап өтсек, Жүсіп Баласағұнның оғұзша (түрікше, әзірбайжанша, түрікменше, т.т.) зенгин демей, таза қыпшақша (қазақша, қырғызша, тағарша, т.б. деуге әбден болады) *бай* деуі, дәл сондай-ақ, *кадеһ* демей – *ыдыс*, *чанак* демей – *аяқ* (шыны аяқ мағынасында), *кұрт* демей – *бөрі*, *синек* демей – *шыбын*, *баилык* демей – *бөрік*, *йоксұл* демей – *шығай*, *чок* демей – *көп*, *өтүшмек* демей – *сайрау*, *пынар* демей – *бұлақ*, *кағыт* демей – *қағаз*, *зәлім* демей – *өктем*, *ши* демей – *жұмыс* (*йұмұш*), *оянық* демей – *сақ*, *жымри* демей – *сараң*, *тедави* демей – *ота*, *ажымак* демей – *есіркеу* және осылар сықылды басқа көптеген, кемінде, мың – бір жарым мыңдық жасы, көнелігі бар мысалдар – қыпшақ тарихи грамматикасы үшін таптырмайтын құнды деректер.

Басқасын былай қойғанда, ерте орта ғасыр деңгейінде айқын көрініс тапқан (бүгінгі «тірі») тілдердегі сыртқы пішіні мен ішкі мазмұнынан айнымаған кейіпте) байырғы қыпшақтық рудименттер, күмән жоқ, белгілі дәрежеде, яғни қомақты түрде, көнетүркілік дәуірде де, одан әрі – түп- (прото-) және тек- (пра-) кезеңдерде де жүйеленіп, реттелгені абзал.

Ең қызығы, төл (таза түркі) сөздердің дыбысталуы мен мағыналық жақындығымен шектелмей, «Құтадғу білікте», оның есесіне, кейбір кірме сөздердің де транскрипциялануы да бүгінгі қазақ (қыпшақ) тілінің айтылуына өте жақын екенін көріп отырмыз. Мысалдар өте көп болғандықтан, оларды осы жерде қайталамай-ақ, қызығушылық танытқан ізденушілерді кестеге назарларын аударуын сұраймыз.

Кейбір қазақ сөздерінің жанында жақша ішінде тең белгісінен кейін Рәшит Арат транскрипциясы бойынша берілген «Құтадғу біліктегі» сөздерді келтірген себебіміз – жазылуда сырт көзге айырмашылықтары болғандай болып көрінсе де, түбі, осы салыс-

тырылып отырған сөздердің айтылуы (дыбысталуы) бір-бірінен айнымағанын тағы да бір көрсеткіміз келгені үшін солай беруді жөн көрдік.

Сайып келгенде, кестеге көшерден бұрын, түйін ретінде қайтадан екі маңызды жәйтқа оралғымыз келіп отыр.

Біріншіден, біз (дәстүрлі ғылымымызда) «қыпшақтық» деп танып отырған оралым-дарымыз «оғыз» деп айтып жүрген тіл тобында да, еш күмәнсіз, баршылық («Тағам сөзлүгі», «Derleme Sözlüğü» томдарын парақтап ақтарса жеткілікті). Және, керісінше, «оғыздық» типтер біздің тілдерімізге де айтарлықтай тән (кітәби, ескі, тарихи, жыр-дастан тілі ж.б. лексикалық қатпарларға). Бұл жерде бар кілттипан – мөлшері мен жиілікте ғана.

Екінші ескерілетін ой-жосық, «Құтадғу білік» те, Қашғарлы Махмұт, Қожа Ахмет Йассауи шығармалары және жүздеген басқа әдеби, ғылыми, көркем орта ғасырлық және оған дейінгі әрі одан кейінгі дәуірлердегі еңбектердің бәрі дерлік жекелеген бір ұлыс-ұлттың, тайпа-рудың тілінде жазылмаған. Олардың бәрі – стандарттанған, яғни «жасанды» түрде бір қалыпты түріне, ортақ бір нұсқаға сыйғызылған, ресми-әдеби жалпытүркілік тілде жазылғанын үнемі естен шығармай, назарда тұтқан шарт.

«Құтадғу білігі» – қазақша – түрікше мағыналас сөздер кестесінен үзінді

«Құтадғу білігіте»	Қазақша	Түрікше
‘aceb	‘acab	hayret, taaccüb, şaşma
alim	alim	alacak, hoc
ar-	ar-	vorulmak, dermansız kalmak
at	at	ad, isim
ata-	ata-	ad vermek, adlandırmak
atalıq	atalıq (= atalık)	babalık
atan-	atan-	adlandırmak, ad vermek
atçı	atçı, <i>tarih., dial.</i> atçı	süvari
аша-	аша-, <i>tarih., dial.</i> аша-	yemek, aş yemek
атағ	атағ	lakap, ünvan
ahır	ahır	son, sonunda, nihayet
ауа-	ауа-	acımak, korumak
ауақ	ауақ (= ayak)	çanak, kâse, kadeh
бағır (<i>bağırсақ</i> kelimesinin kökü)	bawır	merhametli, şevkatli, sadakatlı
барға	barşa, <i>tarih., dial.</i> barça	bütün, hep; bütünü, hepsi
барı	barı	bütünü, tamamı, hepsi
барыш	barış, <i>tarih., dial.</i> barış	bir-birine gidip gelmek, ziyaret etmek
бай	bay	zengin
байлық	baylıq (= baylıq)	zenginlik
байу-	bayuw (= bayu-)	zenginleşmek
бек	bek (= beg)	bey
беки-	beki-	sağlamlaşmak
belgü	belgi	alâmet, nişan
berk	berik = berk	sağlam, kuvvetli, mahfuz, bağ
beter	beter	daha kötü, daha fena
біліг	bilig = bilik	bilgi, hikmet
білім-	bilim-	bilmek, anlamak
бір-	ber-	vermek
бірегі	birewi	birі, birisi
bol-	bol-	olmak
bolımsuz	bolımsuz	ayık olmayan
böri	böri	kurt
börk	börük, börk	başlık, küllâh
böz	böz	bez (pamuktan yapılan kumaş)
булак	bulaq (= bulak)	pınar
bur-	bur-	kokmak, güzel kokmak
burun	burun	önce, ileri
buz-	buz-	bozmak, yıkmak, harap etmek
buzuk	buzuq (= buzuk)	bozuk, kırık, yıkık
buzul-	buzul-	bozulmak, yıkılmak
bügür	bükür	bögür
çerik	şerik, <i>tarih., dial.</i> çerik	asker, ordu

cıbn	sıbn <i>tarih., dial.</i> cıbn	sinek
cıgay	sıgay <i>tarih., dial.</i> cıgay = cıgay	fakir, yoksul
cıgaylık	sıgaylıq <i>tarih., dial.</i> cıgaylık = cıgaylık	fakirlik, yoksulluk
cın	sın <i>tarih., dial.</i> cın	gerçek, doğru
cımlık	sımdıq <i>tarih., dial.</i> cımlık	gerçeklik, doğruluk
edeb	âdep, âdeb (= edeb)	terbiye, ahlâk
edgü	izgi	iyi
elik	elik	dağ keçisi, yaban keçisi
em	em	ilaç
emçi	emşi <i>tarih., dial.</i> emçi	tabir
emdi	emdi <i>dial., tarih.</i> emdi	simdi
emgek	enbek <i>dial., tarih.</i> emgek	emek, zahmet, eziyet
eren	eren	insan, insanlar
erk	erk, erik (= erk)	kudret, güç
erksizlik	eriksizdik, <i>tarih., dial.</i> eriksizlik (= erksizlik)	kudretsizlik, güçsüzlük
erlik	erlik	erkeklik
esirke-	esirke-	acımak, eseflenmek
esit-	esit-, <i>tarih., dial.</i> esit-	ısıtmak, duymak, dinlemek
gevher	gawhar, gâwhar (= gevher)	cevher, mücevher
halayık	halayıq (= halayık)	yaratılmış olanlar, mahlûklar, halk
hata	hata	yanlış, yanlışlık, belâ
hatar	hatar, qater	tehlike
ıdış	ıdış, <i>tarih., dial.</i> ıdış	kap + kadeh, bardak
ini	ini	(yâsca) küçük kardeş
kagaz	qağaz (= kagaz)	kağıt
kalm	qalın	kalabalık, çok, sürü
kança	kansa, <i>tarih., dial.</i> qança (= kança)	nereye, nasıl
kand	qanf	sekir
kap-	qap-	tutmak
kara kuş	qaraqus (ipі жылқыш күс)	kartal
karakçı	qaraqşı, <i>tarih., dial.</i> qaraqçı	yağmacı, yankesici
karangku	qarangı (= karangku)	karanlık
kargış	qargış, <i>tarih., dial.</i> qargış (= kargış)	beddua
karındaş	qarındaş, <i>tarih., dial.</i> qarındaş (= karındaş)	kardeş
karmak	qarmaq	cengel
kavuk	qabıq, <i>tarih., dial.</i> qawuq	kepek
kayra	qayra	tekrar
kek	kek	kin, öc, hınc
ke-	ke-	gelmek
kelin	kelin	gelin
keltür-	keltür-	getirmek
kerek	kerek	gerek, gerekli
keyik	kiyik	gevik
kez-	kez-	gezmek, dolaşmak
kimiz	qumız (= kimiz)	kimiz
kıran	qıran, 'öypkır', 'kartal'	çok talihli ve güçlü (hükümdar)
kısqa	qısqa	kısa
kıssa	qıssa	hikaye
kıdın	keyin	arka, sonra
king	ken	geniş
kiriş	kiris	gelir
kıt-	kıt-	gütmek
konguz	qonuz, qonuz	böcek
kor	qor (= kor)	zarar
koruğ	qoruq, qorıq	korunma
koy	qoy (= koy)	koyun
koyçı	qoyşı, <i>tarih., dial.</i> qoyçı	çoban
kozi	qozi (= kozi)	kuzu
köç	kös, <i>tarih., dial.</i> köç	göç
köç-	kös-, <i>tarih., dial.</i> köç-	göçmek
kök	kök	gök, gökyüzü
kök	kök	mavi, yeşil
kölük	kölük	yük hayvanı
köm-	köm-	gömmek
kön-	kön-	doğrulamak, düzelmek, doğruyu söylemek, yola çıkmak
köndür-	köndür-	doğrultmak, yola çıkarmak
köngül	könül (= köngül)	gönül, yürek, anlayış
köngüldeş	könüldeş, <i>tarih., dial.</i> köngüldeş	gönül arkadaşı
köp	köp	çok
kör-	kör-	görmek, bakmak
körk	körk, körük	güzellik, süs
körklüg	körklük, <i>tarih., dial.</i> körklük, körüklük	güzel
körksüz	körksüz	çirkin

körün-	körün-	görünmek, huzura çıkmak
köz	köz	göz
kudug	quduq (= quduq)	kuyu
kulan	qulan (= kulan)	yaban eşeği
kur	qur (= kur)	kusak
kuruf	qurf, quruf (= kuruf)	peynir
kutqar-	qutqar-	kurtarmak
kutul-	qutul-	kurtulmak
qutur-	qutur-	kudurmak
küc	küs, <i>tarih., dial.</i> küç	güc, zor zülüm
kücen-	kücen-, <i>tarih., dial.</i> küçen-	güçlenmek
küd-	küt-	beklemek
kül-	kül-	gülmek
külik	külik	ünlü, sanlı
kümüş	kümüş, <i>tarih., dial.</i> kümüş	gümüş
kün	kün	günes
kün	kün	gün, gündüz
kündüz	kündüz	gündüz
küng	kün (= küng)	çarıye
küy-	küy-	yanmak
küz	küz	sonbahar, güz
küzet-	küzet-	gözetmek, korumak, saklamak
küzüngü	küzgü <i>eskj. tarih.</i>	ayna
laçın	laşın, <i>tarih., dial.</i> laçın	sahin kuş
malum	mälüm, mağulum	belli
mang-	man-	adım atmak, yürüme
men	men	ben
mengü	mängü, mängi	sonsuz, ebedi
mengülik	mängülik, mängilik	sonsuzluk, ebedilik
mengze-	meñze-	benzemek
mengzet-	meñzet-	benzetmek
meşel, misal	misal	söz, atasöz; örnek
mın-	mın-	binmek
mıng	mın	bin (1000)
mung	mün (= mung)	bun, sıkıntı, acı, ihtiyaç
neçe	neçe, <i>tarih., dial.</i> neçe	niçe, ne kadar
nelük	nelük, neñik	niçin, neden, nasıl
oğrı	uñ, <i>tarih., dial.</i> uğrı	hırsız
oqsa-	uqsa, <i>tarih., dial.</i> oqsa-	benzemek
ong	on (= ong)	sağ, sağ taraf, doğru
ongar-	onar-, ongar-	düzeltilmek, onarmak
ongay	onay	yumuşak
ordu	orda	şarap, şehir
orna-	orna-	verleşmek
orun	orun	yer, mekân, mevki
ot	ot	ateş, duman
ota-	ota-	ilâç, çare, zehir
otaçı	otaşı, <i>tarih., dial.</i> otaçı	tedavi etmek
öç-	ös-, <i>tarih., dial.</i> öç-	hekim
öçür-	öçür-, <i>tarih., dial.</i> öçür-	gütmek, sönmek
öktem	öktem	söndürmek
ökün-	ökün-	zalim, pervasız
ökünç	ökünüş, <i>tarih., dial.</i> ökünç	pişman olmak
ökündür-	ökündür-	pişmanlık
ön-	ön-	pişman ettirmek
öng	ön	bitmek, yetişmek
öngi	önge	renk
örte-	örte-	başka, başkası
örü	ör, örü	yakmak
öt-	öt-	yüksek, dik, üst
öte-	öte-	geçmek, bir şeye geçmek, delmek
ötel-	ötel-	ödemek
ötün-	ötün-	ödenmek
		arz etmek, dilekte bulunmak, ricada bulunmak
sak	saq (= sak)	uyanık
san	san	sayı, sayma, benzeme
saran	saran	hâsis, cimri, eli sıkı
saranlık	sarandıq, <i>tarih., dial.</i> saranlıq	hâsîlik, cimrilik
sart	sart	taçık, satıcı
sasıt-	sasıt- (ауыспалы)	berbat etmek
savab	sawap	doğru, doğruluk
sayra-	sayra-	saklamak, ötüşmek
sığta-	sığta- (= sığta-)	ağlamak
sığtat-	sığtat- (= sığtat-)	ağlatmak
sim-	sim-	kırılmak, bozulmak, incinmek
simuk	simiq	kırılmış, kırık

sing-	sin- (= sing)	sinmek, saklanmak, hazmedilmek
sızık	sezik	sezis, sezme, şüphe
sızın-	sezin-	şüphelenmek
song	soñ	son
sor-	sor-	emmek
suk	suq	aç gözlü, alçak, haris, tamahkâr
sukluk	suqtuq, <i>tarih., dial.</i> suqluq	açgözlülük, tamahkârlık
suv	suw (= suv)	su
satu	satı	merdiven
şek	şäk (= şek)	şüphe
tağı	tağı (= tağı)	yabani
taqat	taqat	güç, kuvvet
taki	tağı	dahi, daha
tala-	tala-	yağma etmek
tam-	tam-	damlamak
tamuğ	tamuq	cehennem
tamur	tamir	damar, nabız
tang	tañ	tan, sabah vakti
tang	tañ	saşılacak, acayıp şey
tangırka-	tañırqa-	hayret etmek
tangısuk	tañsıq	acıyıp
tarlık	tarlıq	darlık
tayak	tayaq	dayak
tayan-	tayan-	dayan-
tayanç	tayanış	dayanak, teselli
tekin	tegin	boşuna
teke	teke	geyik
telmir-	telmir-	dilenmek
tetik	tetik (ауыспалы)	zeki, akıllı
tudig	tıyuv	vasak
tilmaç	tilmaş, <i>tarih., dial.</i> tilmaç	tercüman
tin	tinis	nefes
tingla-	tingda-, <i>tarih., dial.</i> tıñla-	dinlemek
tıyınq	tıyın	sıncap
ton	ton	elbise
tor	tor	ağ, tuzak
torku	torqa	ipek kumaş, ipekli
tör	tör	baş köse
tüg-	tüy-	catmak, bağlamak
tükel	tügel, <i>tarih., dial.</i> tükel	tamamen, bütün
tün	tün	gece
tüne-	tüne-	gecelemek
tüneк	tüneк	zindan
tüp	tüp	dip, esas
tüs	tüs	renk
tüs-	tüs-, <i>tarih., dial.</i> tüş-	inmek
tütün	tütün	duman
uq-	uq-	anlamak
uqtur-	uqtur-	anlatmak
ulus	ulus, <i>tarih., dial.</i> ulus (millet, halk)	koy, şehir
una-	una-	razi olmak
ur-	ur-	vurmak, dögmek
ur-	ur-	venmek
üçeğü	üşewü, <i>tarih., dial.</i> üçeğü	her üçü
ügi	üki	baykus
üle-	üle-	paylaşmak
ülgü	ülgü	ölçü, tarazi, tartı
üngür	üngür	in, mağara
ür-	ür-	havlamak
ür-	ür-	üflemeк
üz-	üz-	kesmek
üzük	üzük	kesik, tamamlanmamış, yarım kalmış
üzül-	üzül-	kesilmek, kırılmak, parçalanmak
vade	wade	vâid, söz
yad	jat, jadı, <i>tarih., dial.</i> yad, yadı	anma, hatırlama
yağı	jaw, <i>tarih., dial.</i> yağ, yağı	düşman
yağılık	jawlıq, <i>tarih., dial.</i> yağılık	düşmanlık
yağı-	juwu-, juwı-, <i>tarih., dial.</i> yağı-	vağlamak
yağık	juwuk, juwık, <i>tarih., dial.</i> yağık, yağık	yakın
yal	jal, <i>tarih., dial.</i> yal	ât valesi, ense
yal-	jal-, <i>tarih., dial.</i> yal-	parlamak
yalın	jalın, <i>tarih., dial.</i> yalın	aley
yalınq	jalın, <i>tarih., dial.</i> yalın	çıplak
yana	jana, <i>tarih., dial.</i> yana	vine
yap yaşıl	jap, jasıl, <i>tarih., dial.</i> yap yaşıl	vemyeşil
yap-	jap-, <i>tarih., dial.</i> yap-	örtmek, kapamak

yapıl-	jabil-, <i>tarih., dial.</i> yapıl-	örtünmek, kapanmak
yarlıq	jarlıq, <i>tarih., dial.</i> yarlıq, yarlıq	buyruk, emir, ferman
yarlıқа-	jarlıқа-, <i>tarih., dial.</i> yarlıқа-	buyurmak, emretmek, affetmek, bağışlamak
yarıq	jarıq, <i>tarih., dial.</i> yarıq, yarıq	aydınlık, parlak
yarıqlıq	jarıqlıq, <i>tarih., dial.</i> yarıqlıq, yarıqlıq	aydınlık, parlaklık
yaşın	jasın, <i>tarih., dial.</i> yaşın	şimsek
yaşır-	jasır-, <i>tarih., dial.</i> yaşır-, yaşır-	gizlemek
yat	jat, <i>tarih., dial.</i> yat	yabancı
yavuz	jawuz, <i>tarih., dial.</i> yawuz	kötü
yay	jay, yay, <i>tarih., dial.</i>	ilkbahar, yaz
yazı	jazi, <i>tarih., dial.</i> yazı	kir, ova
yazıl-	jazıl-, <i>tarih., dial.</i> yazıl-	açılmak, çözülmek
yazım	jazım, <i>tarih., dial.</i> yazım	sasma, yapıma, yoldan çıkma
yazıq	jazıq, <i>tarih., dial.</i> yazıq, yazıq	suc, günah
yek	jik	şeytan
yel-	jel-, <i>tarih., dial.</i> yel-	kosmak
yenç-	janşı-, <i>tarih., dial.</i> yanç-	koparmak, ısırmaq, yere vurup ayağıyla ezmek
yetil-	jetil-, <i>tarih., dial.</i> yetil-	güdülmek
yıldıra-	iltıra-, <i>tarih., dial.</i> yıldıra-, yıldıra-	parlamak
yılqı	ilqı, <i>tarih., dial.</i> yılqı	hayvan, hayvan sürüsü
yılqısı	ilqısı, <i>tarih., dial.</i> yılqısı	hayvan besleyicisi
yıraq	ırağ, <i>tarih., dial.</i> yırağ	uzak
yırla-	irila-, <i>tarih., dial.</i> yirila-	terennüm etmek, zikretmek
yınçke	inçke, <i>tarih., dial.</i> yinçke	ince
yoy-	ioy-, <i>tarih., dial.</i> voy-	silme, bozmaq
yokal-	ioğal-, <i>tarih., dial.</i> yoğal-, yoğal-	yok olmak
yoriğa	iorığa, iorğa, <i>tarih., dial.</i> yoriğa, yorğa	yürüten
yu-	iuw-, <i>tarih., dial.</i> yu-, yuw-	yüklemek
yuq-	iüq-, <i>tarih., dial.</i> yuq-	bulasmak, sırayet etmek
yumuş	iumus, <i>tarih., dial.</i> yumuş	hizmet, vazife
yumuşçı	iumusçı, <i>tarih., dial.</i> yumuşçı	hizmetçi, haberci
yut	iut, <i>tarih., dial.</i> yut	felâket

және басқалары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Абитжанова Ж.А., Даулетиярова З.А. Ж.Баласағұнның «Құтадғу билик» шығармасы тіліндегі метафоралардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы. Алматы, 2014. 27 б.
- [2] Arat R.R. Kutadgu Bilig. I. Metin. 3 baskı. Ankara, 1991. P. 33-35.
- [3] Arat R.R. Kutadgu Bilig. III. Index. Istanbul, 1979. P. 21-30.
- [4] Ercilasun A.B. Kutadgu Bilig Grameri: Fiil. Ankara, 1984. P. 44.
- [5] Derleme Sözlüğü. I-XII. Ankara, 1963-1982. P. 56.
- [6] Киргизия при Караханидах. Фрунзе, 1983. P. 46.
- [7] Korkmaz Z. XI-XIII yüzyıllar arasında oğuzca. Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten 1973-1974'den ayrışım. Ankara, 1974. 41-48.
- [8] Köymen M.A. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. I. Ankara, 1989. P. 13-15.
- [9] Наршахи М. История Бухары. Перев. Н.Лькошина. Ташкент, 1897. P. 75.
- [10] Мокеев А., ж.б. Түрк әлдеринин салттуу спорттук оюнлары. Бишкек, 2015.
- [11] Tarama Sözlüğü. I-VIII. 1965-1988. P. 200.
- [12] Togan Z.V. Oğuz Destan. İstanbul, 1972. P. 142.